MTA Politikai Tudományok Intézete
Etnoregionális Kutatóközpont

A. Gergely András

Antropológiai hagyomány és politikai újkonzervativizmus

Budapest, 1996.

A. Gergely András
Antropológiai hagyomány és politikai újkonzervativizmus

/Széljegyzetek a mai magyar konzervativizmus önmeghatározásához/[1]

A liberalizmus, a konzervativizmus és a szocializmus eszmerendszerének, illetve politikai irányzatainak hazai értékelése a rendszerváltás időszakában és azóta számos szaktudomány és szakkutató által kellőképpen körüljárt lett. A társadalom politikai osztottságának, politikai beállítódásának egy másik, ugyancsak közismert tagolása szerint megnevezhetők a jobboldal, a centrum és a baloldal fogalmai, valamint az ezek mentén elhelyezkedő, önmeghatározásukat pártszerű logikával kinyilatkoztató küzdőcsoportok. A politikai társadalom e 19. századból származó klasszikus hármas tagolása természetesen összefonódik a társadalmi javak elosztásának, a társadalmi egyenlőségnek és a hatalomhoz fűződő viszonynak felfogásával. A baloldali eszmei-ideológiai pólust a gazdasági és a tulajdonosi egalitáriánizmus, a magántulajdon tervszerű korlátozása vagy megszüntetése és a beavatkozó állam totális feladattudata körvonalazza, a jobboldali póluson pedig a társadalmi különbségeket a gazdaság és az állam beavatkozásának szerepéről vallott felfogás alapján elfogadó irányzatok állnak.

A politikai **cselekvésben** és a politikai **kultúrában** megnyilatkozó **mentalitások**, valamint a mindenkori politikai helyzettel összefüggő **beállítódások** rendszerint karakteres **értékrendet** és **érdekrendszert** is kialakítanak. A konzervativizmus mai önmeghatározásához azonban mindennek aligha van köze. (Konzervativizmusról e helyütt nem idézőjelben beszélek, vagyis nem a vállalkozásellenes és elitellenes, nacionalista kollektivizmust és paternalista állampolitikát megvalósító politikai törekvést, avagy aulikus hódolást nevezem így, hanem a Konzervatív Párt útkereső és öndefiniáló cselekvési közösségét).[2] Bizonnyal el lehet azon gondolkodni, milyen típusú rendszerváltás zajlott le minálunk, milyen „konzervatív", reformpárti, restauratív, modernizáló irányzatok, érdekcsoportok és pártok jelentkeztek a változás folyamatában. Azonban úgy vélem, a társadalmi-termelési intézményrendszernek, a hatalomnak és a kiváltságok monopóliumainak ilyetén heves elosztása, a reformcélok és a rendszerátalakítási módszerek megvallott különbségei, az állam feladatainak és céljainak, berendezkedésének és struktúráinak vitatott kondíciói

---

[1] Írásom az OTKA társadalomtudományi kutatásai között T 018210 számon nyilvántartott projekt egyik résztanulmánya.

[2] A konzervativizmus önmeghatározásának kérdésköréről egyébiránt nyílt vita kezdődött 1995-ben a *Konzervatív Szemle* hasábjain, s ugyanez a témakör szerepelt vitaként a Konzervatív Párt 1995 őszi elméleti konferenciáján is.

nem sok kapcsolatban állnak a konzervatív **világképpel**. Még ha a szociális jogok és gazdasági kompetenciák újraelosztásáról is van szó, vagyis olyasmiről, ami a történelmi értelemben vett liberális és konzervatív felfogásokat meg szokta volt osztani, akkor sem tekinthető elméleti kihívásnak a rendszerváltozási folyamat. Lesznek, vannak már olyanok, akik ezt részletesen ismerik és ismertetik, ezért nem is szeretnék erre itt több figyelmet fordítani.

Amiért pedig az általam nem tárgyalandó kérdéssel mégis előhozakodtam, az nem csupán definíciós kísérlet, szükséges lehatárolás volt, hanem sokkal inkább annak leszögezése, hogy ellentétben a történeti ihletettségű maradisággal, a megcsökött politikai erőviszonyok és struktúrák makacs védelmével, vagyis a **restauratív politikai konzervativizmussal**, létezik a konzervativizmus jelentésterében egy másfajta fogalomkör, ami nem a kialakult vagy régen megszüntetett struktúrák és erőviszonyok, eszmék és privilégiumok értelmében fontos számunkra. Amiről szólni kívánok, az nem kritikai aspektusú, nem liberális talajon gyökerező ellenzéki alapállású, s még kevésbé a jobboldali konzervativizmust vállaló felfogás, amely esetleg valamiféle „reakciós kvázi-totalitarizmus" eszköze lehet. Fontosnak tartom észrevenni azt a kortárs folyamatot – nem helyeslek, csupán konstatálok –, amelyben a neoliberális törekvések olykor igen közel kerülnek a baloldali rendszermentő párt-konzervativizmushoz, vagy amelyben a szociálliberális koncepciók hiányában a jobboldali konzervativizmus nyer teret, mint a társadalmi megújulások egyik fő politikai ereje. De ezeknél is fontosabbnak tartom az ortodox liberális politikai pártok erejének foszladozása, és az ébredő jobboldali szociálkonzervatív erők megújulása mellett annak a **mentalitástörténeti tradíciónak** fölidézését, amely a társadalmak nem pártszerű tagoltságát, nem irányzatos-izmusos osztottságát jelzi, hanem talán olyasfajta **kontinuitás** meglétét, amely természetesen öltheti politikai párt formáját, adhat alapot politikai magatartásmodellek kialakításához és lehet ürügye akár népirtásoknak is, de – véleményem szerint – a merev politikai osztottság számos mesterséges határvonalán áthúzódó, sőt: a liberális és a konzervatív gondolkodás összefonódásának, sajátos egyvelegének testet adó jelenség inkább.

Némiképpen egyetértve Szabó Miklósnak a magyar politikai konzervativizmusról mintegy évtizede kifejtett véleményével, s elfogadva Körösényi Andrásnak a magyar politikai osztottság rendszerváltásunkat körülvevő pártosodási vázlatát, itt és most nem a politikai filozófiák nálunk föllelhető hatásával szeretnék foglalkozni (ezt ugyanis Lánczi András, Tamás Gáspár Miklós, s jóval előttük Mannheim Károly meg Roger Scruton már kimerítően elemezték). A magyar történeti tudat fordulatainak és a hazai politikatörténeti tradícióknak számos nálam jelesebb eszme- és ideológiatörténésze van, nem óhajtok tudományukba kontárkodni. Azonban úgy gondolom, majdnem hiábavaló kísérlet a

magyar társadalom politikafelfogási, pártosodási, ideológiai vagy kulturális tagoltságát szemrevételezni anélkül, hogy megkülönböztetnénk a konzervativizmus mint gazdasági-politikai-filozófiai eszmerendszer fejlődéstörténetét és politikai recepcióját, (beleértve olyan kérdéseket, mint a forradalomhoz, az államhoz, a jóléti-szociális intézményekhez, a társadalmi egyenlőséghez és a társadalmi szerződésekhez való viszony, stb.), attól a fajta **értékkonzervativizmustól**, amely hagyományok, viselkedésmodellek, értékek, normák, erkölcs és társadalmi kapcsolathálók szerves fejlődésének hosszú láncából áll.

Közelítésmódom tehát elsődlegesen nem politikatudományi, hanem **antropológiai** jellegű, történetfilozófiai és kultúrhistóriai analógiákkal, s még ha kecsegtetőek is, nem használom a (nemegyszer reakciós, maradi, dzsentroid, múltba révedő, restauratív) **politikai konzervativizmus** érvkészletét. /A kortárs konzervativizmus-kutatás egyik mértékadó szakembere, Kurt Lenk három, egymástól eltérő értelmezésmódot különböztetett meg: a „történeti-specifizáló", az „univerzalista-antropologikus" illetve a „szituáció-specifikus" irányzatot; Mannheim a maga komplexebb érvkészletében a „tradicionalizmus" és a konzervativizmus ontológiai dimenziói között az instrumentalizált és az „egyediségében összehasonlíthatatlan" egyén ideáltípusai közül az utóbbit tekinti olyan teljes egységnek, amelyről kimondható, hogy nem a proletár, hanem éppen a konzervatív gondolkodás képviselői voltak, akik az első gyökeres oppozíciót valósították meg a polgári-felvilágosító funkcionális gondolkodással szemben/. Úgy gondolom, hogy létezhet a jelenkori Magyarországon vagy a modern Párizsban is royalista mozgalom, tolerálható (ha nem is helyeselhető) egy politikai hatalom rendszerátalakító törekvése egy letűnt történelmi kor visszaállításának szándékával vagy eszményeivel, s megújulhat bármely fajelméleti, szélsőjobboldali, nacionalista, jakobinus vagy akár janzenista karakterű társadalomfelfogás is akár – ezek ellen sokszor védtelenek is maradunk. De azt a kérdést, hogy milyen társadalom milyen típusú történeti hagyományaira, milyen közösségek milyen értékrendjére és milyen érdektörekvések milyen morális alapjára hivatkozik, minden (magát progresszívnak nyilvánító) politikai célkitűzés és ideológiai mozgalom köteles tisztázni. A **politikai** és történeti értelmű **konzervativizmus**, valamint a **morális-tradicionális** töltetű **értékkonzervativizmus** azonban nem tárgyalható ugyanazon a lapon, főként nem, ha politikai indítékokkal a háttérben folytonosan összekeverik a kettőt.

Kétségtelen, hogy amire itt elgondolásomat alapozom, s amire viszonylag bőséges kortárs szakirodalomból gondolati bázisomat is építem, az elsősorban az angolszász világban evidensnek számító értékrendre tekintek. Vagyis arra támaszkodom, hogy a konzervatív fejlődés nemcsak számos ponton hagyatkozik a liberális társadalomfelfogásokra, sőt olykor össze is fonódik a liberalizmus legjellemzőbb vonásaival, de a társadalmi formaképződésben, a politikai-intézményi berendezkedésben,

a kulturális és mentalitásbeli tagoltságban meghatározó szerepe van a **hozott értékeknek**, amelyeket számos esetben nagyerejű változások, heveny forradalmak vagy restaurációk sem voltak képesek eltörölni vagy elhalványítani. A társadalom mint szerves fejlődésfolyamat a maga alapszerkezetében és alapszövetében is hordozza egy lassú evolúció vonásait, a társadalom kultúrájának, intézményrendszerének és kapcsolatrendjének markáns jegyeit. Az angolszász gondolkodásban is természetesen jelen van egy liberális, demokrata, a progresszió számos elemét elfogadó, némiképp a népi kultúra főáramaival is önmagát gazdagító jellemvonás, s jelen lehet nyilvánvalóan egy gyorsított modernizációt elutasító, rendi jegyeket konzerváló, etnikai vagy nemzeti eszmények prioritását biztosítani próbáló, az állam szerepét merev uralmi funkcióval és védett status quo-val definiáló irányzat is. Ám úgy gondolom, az antropológiai kontextusban kiemelkedő jelentőségű értéktartalmak már korántsem csupán a politikai liberalizmus vagy a megcsökött tradicionalizmus platformján értékelendők.

Az angolszász konzervatív antropológia és a liberális értékeket elfogadó evolucionista történetfilozófia közismerten olyan társadalmi értéktérben fogalmazza meg önnön fogalmi tartalmait, amilyen például a vallás, a családi kötelékek, a szűk társadalmi csoportkultúrák, a tradicionális morál vagy a lokális autonómiák és az etnikai identitás. Mindezekből, illetve ezek mindegyikéből kialakulhat, artikulálódhat olyasfajta konzervatív politikai magatartás, amely az alternatív értékrendet, a polgári társadalmi miliőbe integráló eszméket és a politikailag racionálisnak minősített fejlődési folyamatot szélsőségesen elutasítja - de ezekkel az ideológiailag kreált jelenségekkel most nem kívánok foglalkozni. S nem csupán azért, mert nem egy rövid reflexiót tenne ki alapos elemzésük, hanem kötetnyi elemzést igényelne, de azért sem, mert az angolszász tradícióból és az európai kultúrkörből egy egészen másfajta politikai kultúra körvonalai adják ki magukat, mint a kelet- vagy közép-európai régióban. Elgondolásom szerint lehet ugyan a huszadik század világrészeket meghatározó folyamatának tartani a liberalizmus neokonzervatív formában jelentkező áramlatait, s lehet a haladásba vetett hittel az egyén (liberális) képzetét, a mikroközösség (konzervatív) fogalmát és a makrotársadalmi közösség (szocialista) vízióit összevegyíteni – de ezek egyrészt sosem diszjunkt fogalmak és folyamatok, nem „vagy-vagy” érvényesek, s főképp nem mint ellentétes társadalmi-politikai-ideológiai rendszerek megnevezései állnak előttünk; másrészt ami bennük sokkal meghatározóbb, sőt mindegyikükre egyformán érvényes, az éppen a **társadalmi harmónia** igénye és lehetséges teljesítése a társadalmi integráció és a történeti kontinuitás függvényében. Merészelném azt állítani, hogy ami e nagy ideológiai és integrációs áramlatokban valóban **emberszabású** célképzetekkel működik, az jelen van már a politikai állam előtti, az

államot és más korporatív vagy generatív struktúrákat is nélkülöző **tradicionális társadalmak** normarendszerében.

Persze, amikor itt „emberszabásút" mondok, nem éppen a jóléti piacgazdaság redisztributív rendszerére, s nem az „emberarcú szocializmus" megvalósulására gondolok, hanem épp ezek ellentétére. Az emberléptékűség meghatározásával azonban nem könnyen boldogulok, mert épp a konzervatív gondolkodás ódzkodik a rendszerszerű önképtől, amit viszont a liberális és a szocialista eszmeiség határtalan önbizalommal tálal. A példa kedvéért: a konzervatív szemlélet pontosan ugyanolyan tévhitként utasítja el a libertáriánus piacszemléletet, mint a marxizmus vezéreszméjét, hogy ugyanis a gazdasági struktúrák elsődlegesek az intézményekhez képest, illetve hogy a politikai rendszer egyedül a gazdaság függvénye. A két rendszerfelfogásban gyökerező különbség a gazdasági viselkedés és az egyéni vagy makroközösségi haszon mint cél képzetével operál – velük szemben a konzervativizmus a **hagyományon**, a **konszenzuális közösségi kölcsönösségen**, a **társadalmi megbecsülésen** és az **elfogadottságon** alapul. Nem az előretekintő üzleti szellem és kombattáns hatékonyság, hanem a társadalmi **nyugalom**, a **közjó** megvalósítása, a **válságok megoldása**, a **társadalmi egyensúlyok** állandó kontrolljának vállalása (amely a másik fél indulatos megsemmisítése helyett alkalmasint **toleráns** megértését tekinti állandó feladatának). S ez itt csupán a konzervativizmus politikai szintre transzformálódó megjelenítése – az **értékkonzervativizmus** ennél sokkal mélyebbre ereszti gyökereit, amit jól példáz a politikai izmusoktól magát távol tartó ellenkulturális mozgalmak számos jelensége (ABRAHAMS – KALCIK 1983), s jól mutat az etnikai téren jobbára intoleráns szociálliberális és kommunista türelmetlenség, amely akár háborúk indításától sem tartóztatja meg magát, ha rendszerideológiájának igazát terjeszteni óhajtja.

Kétféle fogalomszűkítésre illetve pontosításra kell itt máris vállalkoznom. Egyrészt az **értékfogalmat** illetően, másrészt a társadalmi egyensúlyok **intézményesülését** tekintve. Illendő lenne az **értékkonzervativizmus** terminus technicus esetén körültekintően definiálni, mi is nevezhető értéknek ebben a kontextusban. Annyi bizonyos, hogy közelíthetnénk a filozófia felől, a tárgyak, jelenségek, eszmék, viszonylatok társadalmi meghatározottsága és azok pozitív/negatív skálán elrendezhetősége szempontjából; vagy a szociálpszichológia felől, amikor attitűdök, személyiségjegyek, motivációk, aspirációk céljaira és tudatos magatartások orientációjára utalunk; a tudati viszonyok és a társadalmi viszonyok nagy klasszikus és modern szociológiai elméletei ugyancsak gyakran az értékek és értékrendek köré szerveződnek.

Az élet értelmét körülfogó eszmei objektivációk ugyanúgy értékek, mint az egyének, csoportok, kultúrák számára létező **jelentés**szerveződések, amelyek **normatív** folyamatok eredményeként válnak értel-

mezhetővé, **rendszer**szerűen összefüggővé, emberi **kapcsolatokban** kiteljesedővé. Az értékelméleti irodalom parttalan idézhetősége azonban rákényszerít arra, hogy szűkebbre szabjam a hivatkozott értékfogalmat. Természetesen szó van **célértékekről** és **eszközértékekről**, pragmatikusan szabályozó **belső** értékekről és **negatív** vagy gátló hatású **kultúrafüggő** értékekről, vagyis a **közösségi szabályozó mechanizmusok** különböző szintjeiről. Az értékek tehát nem egyszerűen vannak, hanem rendszerbe szerveződnek, cél- vagy eszközfunkciót kapnak, **virtuálisan** megnyilvánulnak vagy **rejtettek** maradnak, mindenesetre alkalmasak arra, hogy **ismereti** (kognitív), **érzelmi** (affektív) és **magatartási** (behavior) összetevőik révén számos más fogalomnál inkább központi helyre kerüljenek a társadalmak elemzésében. Ez azonban még mindig távoli a konzervativizmusban megjelenő értéktartománytól, amit (házi használatra) a **társadalmi értékrendek és kulturális mezők közötti kapcsolatrendek történeti folyamataként, átörökített és funkcionális kölcsönkapcsolatban megőrzött jelenségeiként** határoznék meg. A társadalmi szokáscselekvések, kulturális minták, magatartásmódok, gondolkodásminőségek öröksége tehát olyan látható vagy rejtett egységbe, ha tetszik: rendszerbe áll össze, amely szocializációs úton hagyományozható, szükségleti funkciót kap, adott esetben vezérli a társadalmi szereplők én-védő, közösség-szabályozó, önmegvalósító, morális és identikus törekvéseit, kötődést biztosító kapcsolatrendjét, etikáját, felelősségtudatát, stb.

Az értékkonzervativizmus tehát értékek készletét megőrző és továbbadó, befogadását biztosító és reprezentáló, társadalmi szervezőerejét generáló eszmeirány, amely történeti szempontból bizonyos rögzült értékkombinációk és az ezeket vállaló értékközösségek jellegzetes állapotát biztosítja. Látszatra a külső, tárgyiasult korlátozó feltételektől is függő komplexum ez, amely azonban az emberekre, a társadalomra, az interperszonális és csoportközi kapcsolatokra vonatkozóan ítéleteket tartalmazó rögzült viselkedésekként szilárdulnak meg. /Lásd erről bővebben BALÁZS J. 1993. 3-19. p./.

A bonyodalmas okfejtés itt annyival egyszerűsíthető, hogy az értékek rendszerének leírása helyett gyakorta az értékek reprezentációját vállaló **intézményekre** szoktunk figyelmet fordítani, például a szabadság intézményeként a demokratikus kormányzásra, a parlamentre, a szabad vallásgyakorlásra vagy vélemény-nyilvánításra, és így tovább. Ám feledésbe megy, hogy nemcsak a társadalmi együttélés **institucionálisan** szervezett, reprezentálódó egységei lehetnek **intézmények**, hanem a rejtettek is, amilyen például a szolidaritás, a tisztelet, az egyensúly vagy a harmónia. Ezek szervezőereje, „intézmény-jellege” éppoly hatékony lehet, ha nem hatékonyabb, mint a kormányzati, igazgatási, pártos vagy mozgalomformájú megnyilvánulásoké.

Az értékrendek egyik leggyakoribb megnyilvánulása ugyanakkor kétségtelenül az intézmények formájában lehetséges. Ilyen értelemben persze intézmény lehet a hagyományos társadalmi rend – amely mint az emberi szabadság és az emberi személyiség társadalmi szerveződésének produktuma, bizonyos garanciákkal támasztja alá a változatlanságot, az állandóságot és a folyamatosságot. Ezért nem véletlen, hogy köznapi értelemben a változások ellenzőit nevezik konzervatívoknak – úgy vélem, alapvetően tévesen. Föltehetően ugyanis a hagyományos rend és a szabad gazdaság egyazon társadalmi folyamat két különböző aspektusa, s a köztük fennálló folytonos konfliktus sikeres kezelésétől függ, milyen mértékben válik konfliktushordozóvá és konfliktusmegoldóvá a társadalom egésze. Ha a hagyományos rendnek, erkölcsnek, életmódnak, kulturális mintáknak a változástól való függőség okozza vesztét, akkor ez nem arra mutat, hogy a konzervatív társadalmi erők nem tűrik el a zabolázatlan változáspártiak hatását, hanem hogy ez utóbbiak a politikai autonómia hirdetésével, de gyakorlatilag annak megszüntetésével kívánják egy új identitás társadalmi elfogadását biztosítani. A **hagyomány** védelme a konzervatívok részéről korántsem olyan absztrakt cél, mint a liberális fejlődéselv vagy az egyenlőség-testvériség-szabadság fennen hirdetett eszméje, amelyért semmi áldozat nem drága. Hanem a társadalmi hasznosság kényszerű bizonygatása helyett a konzervatív értékszemlélet az olyan értékforrások megőrzése mellett foglal állást, amilyen a házasság, a család, a jog, a szokásjog, a tekintély, stb. – mégpedig nem ezeknek legbornírtabb értelmében. A liberális társadalomkép centrumában az autonóm egyén eszménye áll, akit a praktikus haszon, a privát érdekű identitás és a mindentől korlátozásmentesen szabad egyéniségérvényesítés jellemez; ebben a világképben hagyományosan a szabadság a legfőbb érték, mint a monarchiákban a lojalitás, a katonai diktatúrákban meg a becsület, függetlenül attól, hogy a mások által létrehozott kötöttségek és kényszerek mennyiben teszik függővé az egyént és mennyi tényleges függetlenséget hagynak meg számára. Ez az önfelszabadító, önfüggetlenítő eszmény virágzott ki a liberalizmusban, ugyanakkor ez épül arra a konzervatív piacgazdasági és társadalmi rendszeri alapra, amelyet a konzervatív eszmetörténet mint saját előtörténetét megnevezett. A politikatörténeti értelemben vett konzervativizmus persze minden másnál fontosabbnak tartja az **autoritás** tekintélyfogalmát, amely az intézmények belső életének és céljainak biztosítása szempontjából kivételesen fontos a számára. Amikor pedig a liberalizmus (mint izmus) elveti ezt, voltaképpen ama lehetetlenségre vállalkozik, hogy elveti magát a társadalmi embert, a szerződések kialakítóját és védelmezőjét, elveti a történelmi örökségek átruházhatatlan kötelezettségét, amelyet azonban senki sem önként vállal, hanem kultúrájával, szocializációjával kapja. Továbbá e kötelezettség továbbvitele nélkül az autonómia csupán üres keret, amelyben a társadalmi hovátartozás és a tolerancia nem képes

értékké válni, nem tud gyökeret ereszteni, vagyis esélyt ad arra, hogy a meglévő társadalom szétessen. E szétesés ellen, az anarchia ellenében jött létre a konzervatív filozófia és politika, nem pedig az abszolút hatalom ellen. Kétségtelenül szép gondolat, hogy az egyén régóta várt felszabadulása a kötöttségek és kényszerek alól, az elnyomó autoritás vagy a kényszeredett viselkedési normák alól, az valami pompás emberi virágzásra ad lehetőséget, amit semmiféle értékőrzőnek nevezett hagyománynak nincs joga korlátozni. A konzervatív értékrend azonban úgy gondolja, hogy a korlátlan önfelszabadítás nem valamiféle szabadság elnyerését jelenti, hanem éppen annak elveszítését vagy legalábbis mások eme szabadságainak indokolatlanul súlyos korlátozását (erről bővebben DAHL 1995). A konzervatív hagyománytisztelet épp ezért hajlamos a határtalan újdonság iránti vágyat és a mohó érvényesülést (amit korunk hazai társadalmi törekvései pompásan jeleznek) ne tekintse másnak, mint az értékes tradíciók pusztításának, amelynek következménye az egyén érvényesülése révén a közösségek korlátozása. A liberális felszabadítaná az egyént a tekintély alól, saját alternatíváit állítaná a civil társadalom számos kötelezettsége helyébe, s lemondana akár az egyént családjához, társadalmához, államához fűző kötődéseiről is, beleértve azokat a szerződéseket, amelyeket az emberek nem „szabadon" vállaltak, hanem örökségként kaptak. A konzervatív értéktudatban a konszenzusos viszonyok része a hatalom szerepe, korlátozása, kötelezettségeinek számontartása is, miként az állampolgár ehhez igazodó szerepének definiálása szintúgy. A liberális, amikor a szokásjogokat elvetve a szabad kibontakozás útját keresi, vajon választhat-e magának államot? Meglehet, miként más politikai filozófiák képviselői, vitathatja a nem megfelelő politikai államot, de abból, annak társulásaiból, intézményeiből, szokásaiból, értékrendjéből csakis akkor szakadhat ki, ha totálisan elveti, márpedig ez már nem a liberális megoldás lenne, hanem a forradalmi, hovatovább a szocialista vagy diktatórikus.

Úgy gondolom, nem vitatható, hogy vannak bornírt, ostoba, a maguk sajátos céljait célirányosan megvalósító törekvések, s lehetségesek még ostobább és még korlátoltabb üzleti, magánéleti, pártos és más törekvések is, amelyek ha konzervatív pártba szerveződnek, adott esetben talán lehetnek rosszabbak, mint a más, hasonló szövetségek. Az eszmék képviselete azonban más kérdés, bármilyen eszmeirányról van is szó. Célracionális és politikai elvhűségre, pártfegyelemre és ideológiai harcra szövetkezett bármiféle társulás kiérdemelheti a legelítélőbb jelzőket, s ki is érdemli. A politikai erkölcs és annak **fegyveres doktrínaként** való képviselete szükségszerűen vezet a **jövőbeli célok** dicsőítéséhez, vagyis olyasmihez, amiről itt, a konzervativizmus önmeghatározásánál nem érdemes szót ejteni. Tény, hogy ha lehet válogatni, semmi sem ellentétesebb a konzervatív filozófiával, mint a „távoli közös cél" mindenáron való hajszolása, amely minden állam és minden társadalom létfontosságú

egyensúlyára veszélyesen működik, s vele bármely politikai vagy eszmei irányzat a totalitárius hatalom megvalósítása felé indul el. S ha e nagyszabású cél az egyenlőség, a testvériség, a szabadság vagy a kollektív igazságosság, abban vélhetően nem az elképzelés, a tiszta eszme maga az elutasítandó, hanem a közös, a kénytelen, az ellentmondást nem tűrően **kötelező törekvés**, amely kétségbe vonja a kulturális örökség, a társadalmi kapcsolatrend, a kommunikációs viszonyok, az állampolgári identitás, a lokális kötődés és az etnikai hovátartozás jogát is, mondván, hogy a társadalomra egy **önmagán kívüli** cél elérése a kötelező, s csakis ez lehet egyedüli kényszerítő erő a létezés indoklására.

Megítélésem szerint akkor, midőn a mai magyar társadalom a jóléti modell megkésett, szánalmasan elmaradott, s inkább az önkéntes gyarmatosításra emlékeztető formájában törekszik nyugati társadalomideálokat követni, önmaga számolja föl azt a fajta morális, perszonális szférát, amely a társadalmi szolidaritás, a felelősségérzet, a hozott értékrend kontinuitásának (legalább intim szintű, magánéleti) biztosítását jelentette az elmúlt fél- vagy egész évszázadban. A „levetkőzött" autoritatív állami illetve rendszer-kényszerek nyomán immár egy önelvesztő, a kiváltságok labirintusában eligazodni képtelen, ennek hatásától végsőkig frusztrált társadalmi tudat kezd megerősödni, amely politikai érdekérvényesítés szempontjából legalább fél évszázaddal elmarad még a pártállami rejtett ellenzékiségtől is, védtelenné válik (a rendszerváltás indulása óta megduplázódott létszámú) hatalmi-adminisztratív bürokrácia és a megsokszorozódott piaci feltörekvők nyomulásával szemben, miközben már egyre kevésbé hiszi, hogy a túl sokat ígérő, de keveset teljesítő **jóléti** állam csupán azoknak kedvez, akik nem tekintik életminőség kérdésének az eszmék, hitek, ideológiák és értékrendek közötti eligazodást vagy ezek „igazságos" társadalmi elosztását.

A **társadalmi „igazságosság"** szocialista típusú elosztása, amely már a fikció szintjén sem volt igazságos, de amelyet az állammal azonosított „társadalom" eszméje fél évszázadig közösségellenesen definiált, most a „jóléti állam" kialakításának folyamatában nyílt **társadalmi egyenlőtlenség** deklarálásának esett áldozatul. Szerte a világon és nálunk is a szocialisták megtépázódott legitimitása, a lelkesítő társadalmi fordulatokra már nemigen kapható „rendszerváltó társadalmak" célkeresése azt az esélyt tartalmazza, mely a konzervatív politikai filozófiának kedvez. A társadalom „pártokratikus" irányítása, a civil társadalom erőinek fölülről való megosztása, a társadalmi korporációk kialakulásának és az egyeztetéses politikai erőviszonyoknak ellehetetlenülése ma már együtt jár azzal a tapasztalattal, hogy a közösségek által tagolt társadalom nem óhajt egyetlen kizárólagos irányelvnek alárendelődni, lett légyen az balvagy jobboldali, népies vagy urbánus, antik vagy modern, nyugati vagy keleti. A társadalom belső intézményeinek (közérzeti, kapcsolati, kulturális, morális, értékrendi csoportjainak) pusztításával, a valóban

autonóm közösségek direkt vagy áttételes fölszámolásával az átmeneti korszak posztkollektivista állama lényegében a saját testét és szellemiségét, sőt személyiségét teszi tönkre. Az ez elleni védekezés talán egyik, (ha nem is egyetlen), mindenesetre kínálkozó útja az értékkonzervatív eszme. Hadd ismételjem meg: nem a történelmi régmúlt **másképpen** igazságtalan elosztási viszonyait visszasíró, nem a **rendies** kiváltságokat visszaidéző, s nem a politikai közösség kiskorúsításában **autoriter korlátoltsággal** érdekelt politikatörténeti hagyomány esélyét látom föléleszthetének. A konzervatív ideológiának a hagyomány az alapanyaga, így az nem maga egy ideológia. A **hagyományminták**, mint a tradicionális társadalmakban a társadalmi egyensúlyt fenntartó, az értékrendek állandóságát biztosító eszközök az európai kultúrában egyrészt a morálfilozofikus tudással gyarapodtak, másrészt a kulturális konvenciókkal, amelyek a modernitás kihívásait segítenek megérteni és megválaszolni. A modernitás megléte a premodern társadalmaknál és a posztmoderneknél az értékőrzés, illetve az értékrend mint **rend** szempontjából kulcsfogalom, egyúttal olyan tartalom, amely a társadalmi egyensúly folytonos biztosítására van beállítva.

Ennek a „rendnek" egyik föltétele a magasabb rendű törvény vagy a hatalom létrejötte, s ennek a rendnek szabályai válnak nyilvánosakká a primitív társadalmi lét keretei között, amelyeket azonban a „fejlettebb" civilizációból érkezett társadalombúvár meglehetősen nehezen képes elfogadni, mert akaratlanul is hozza magával azt a fajta **racionalitást**, amely nem az ész megértő képessége csupán, hanem (Descartes és Locke óta) cselekvési elv és minden eszközracionális érték forrása is. A törzsi társadalmakhoz képzeletben hozzárendelt, a modern intellektuális racionalizmus által kutatott „paradicsomi állapot" éppen a **szabadság mint politikai intézmény** félreértéséből származik, hiszen az nem úgy jött létre, hogy az emberek küzdöttek érte vagy korlátaiktól akartak volna szabadulni, hanem hogy meg akarták őrizni az ismert és biztonságos személyes birtokot, a viselkedés szabályait pedig éppen ez az önvédelmi igyekezet alakította ki – ezek tehát a rend termékei. De nem abban az értelemben, ahogy Rousseau a Társadalmi szerződés nyitó mondatában (Az ember szabadnak született...) szinte a vadembert teszi a haladó intellektüelek hősévé, a tradíció, az ész és a népakarat megvalósítójává... S nem is abban az értelemben, amiként a XVIII-XIX. században konstruktivista pozitivisták és liberális pártpolitikusok egyaránt gondolták, hogy ugyanis a jog és az erkölcsi rend kizárólag megtervezőinek akaratától függ, vagyis az evolúciós folyamat végén éppen azok állnak, akik erkölcs és tulajdon, szabadság és igazság intézményeit nem másként fogják föl, hanem mint a kulturális evolúció által **éppen rájuk** ruházott döntéslehetőséget vagy „társadalom-mérnökséget". S akik ezzel a döntésjoggal az intelligencia túlértékelése révén éltek, akik úgy hitték, hogy tudatos tervezés kérdése minden civilizációs előny, azok a tudomány, a

racionalitás, a haladás és a „rend” nevében semmiféle tradicionális szabálykövetést nem fogadhattak el, sem a maguk társadalmában, sem a primitívekében, sem a modernekében, sem a szomszédokében.

Az „evolúció értelmének” ilyetén felfogása (amelynek egyik korszakos összegzése F. A. HAYEK-től származik, 1992. pp. 14-166., valamint lásd még H. ARENDT 1995. 12-40, 233-271. p.) egészen a huszadik század közepéig uralta nemcsak az európai politikai gondolkodást, hanem a konzervatív világkép, a korszellem, a politikai filozófiák illetve az antropológiai kutatások java részét is. Korántsem furcsa ezért, ha a politikai antropológia lényegében csak a hatvanas évektől nevezte meg azokat a politikai természetű jelenségeket, amelyek rendszerszervező elvként működnek, illetve amelyek a korábbi kulturális antropológiai terepmunkák tapasztalataiból származnak, de politikai aspektusaikat nem nevezte meg kutatójuk. R.S. RATTREY figyelt föl (1923) arra a nyugat-afrikai Gold Coast (Aranypart) egyik törzsénél, az *ashantik*nál, ahol az „apo” rítus során a hatalmon levőknek nemcsak lehetőségük, hanem egyenesen kötelességük meghallgatni alattvalóik gúnyolódását, szemrehányásait és ellenvéleményeit az elkövetett igazságtalanságokkal szemben. Az ashanti hit szerint ugyanis ez megvédi a vezetők lelkét a feldühítettek rosszkívánságai miatti szörnyű szenvedésektől, mert ellenkező esetben ezek az elfojtott rosszkívánságok felgyülemlenének, gyengítenék a hatalmon lévőket, sőt meg is ölnék azokat... /lásd HERSKOVITS 1988:223. p./. Az **intézményesített** magatartási formák így egyensúlyozzák az egyéniség fejlődésében, illetőleg a csoportkülönbségekben rejlő egyenetlenségeket – s nemcsak a törzsi társadalomban, hanem ha olyan triviális analógiákra gondolunk, mint a görög agóra, a londoni Hyde Park, a minapi budapesti KISZ-vitakörök vagy a mai vidéki lakossági politikai fórumok, ugyanazt a megoldást, ugyanazt a konfliktuskezelési, egyensúlyteremtési gyakorlatot találjuk. De az asszimiláció bárhol föllelhető eljárása, a szocializációs modellek számos változata, az ajándékozási ceremóniák ősi kínai, középkori magyar, századeleji porosz vagy jelenkori Fülöp-szigeti variánsa ugyanilyen szervezett és rituálissá tett formája a tekintély-elismertető illetve -elismerő szertartásnak, vagyis a hatalom, az alárendeltség, az egyezményes hűbériség **intézménye** legitimálásának, mint a konszenzus-elvű modern politikai érdekegyeztetés szabályozott formájának, a **konszenzusnak**.

Az intézmény és annak szimbolikus környezete tehát éppúgy a hatalom és a társadalom kiegyezésének, visszacsatolási megoldásainak, konszenzusképességének függvénye a törzsi vagy államnélküli társadalmakban, ahogy a modern politikai rendszerekben. A modern állam politikai rendszere meglehetősen gyakran utasítja el a társadalom tradicionális szokásgyakorlatának intézményesítését vagy akárcsak elfogadását – éppen a „haladás”, a fejlődésfogalom nevében, amelynek tartalmát persze maga határozza meg. Csakhogy a modern állam szintúgy magára marad

az efféle sikerképesség bizonygatásával. S azok a korunkban felszínre került nemzetválságok, kormányozhatatlansági problémák és bizalomvesztések, amelyek a hatvanas évek óta körülveszik a modern liberális kormányzástechnikákat, illetve azok az „elégtelen technikák", amelyek a korporatív, a direkt participációs illetőleg pluralista rendezőelvekből fakadnak, csupán aláhúzzák a hiányát valami olyasféle válságkezelési gyakorlatnak, harmóniahiánynak, amely nem az önelégült hatalmi fensőbbségből ered, hanem a mindenkori társadalom **tradícióinak** mesterséges érvénytelenítéséből. E tradíciók megismerése és a politikai mező szereplőinek motiváltsága egyszerre nyújt lehetőséget értékőrzésre, a meglévő társadalmi értékek tartósítására, a szerves társadalomfejlődés kontinuus elemeinek tudomásulvételére és gyarapítására is. Az értékkonzervatív hagyománytudatnak és tradíciótiszteletnek ezért – ha nem is a jövő ígéreteként, és nem is a tegnap magyarázataként, de – éppen a jelen átélése és értékelése szempontjából van komoly jelentősége.

E jelentőséget külön is aláhúzza az a helyzet, amelyben a huszadik század eleje óta minden oldalról komoly kihívások és fenyegetések érik a szabadságot, s közben a liberalizmus a szabadságkorlátozások ellen ágáll, a politikai konzervativizmus a tekintély hanyatlásán bucsálódik, s mindketten a totalitarizmussal fenyegetik egymást, mondván, hogy a közvélemény éppen (megint) melléjük szegődik. Arendt izgalmasan fejti ki, milyen szorosan összekapcsolódik ez a két kollektív ellenségképző törekvés abban, hogy egymásnak mintegy másfél évszázadonkénti váltásban kölcsönösen kihívói, kiegészítői, a történeti tudatváltások nagy korszakainak organizátorai. Fő érvük, a haladás és a hanyatlás, nem módszerük, nézőpontjuk vagy megoldásmódjaik szerint különbözik, hanem csupán hangsúlyok és értékelő szempontok alapján (ARENDT i.m. 103-112. p.). A politikai folyamatnak ez a kitartó szekularizálása végső soron a **tekintély**, az utóbbi évszázad társadalmi-politikai folyamataiból kiveszett tekintély visszakereséséből, az erőszak vagy a diktatúrák újraáhításából, mint egyfajta „rend" megtestesüléséből fakad. Ki ne venné észre, hogy a mai magyar konzervativizmus önmeghatározásában milyen szerepet kap a vallás funkcionális hasznosságának újrafelfedezése, vagy a liberális tekintélynélküliséggel szembeállított karizmatikus politikai hérosz óhajtása? Ha nem is a zsarnokoké, de legalább a történeti térben és folyamatban hitelképesnek mutatkozó tekintélyeké, akik a „nagy integrátor" szerepében immár újabb feladatot kaphatnának, s talán még azt a politikai erőt és támogatottságot is elhódíthatnák, amit a tekintélyfosztott tekintélyrendszerek bukása után még nem sikerült megkaparintania egyetlen pártnak vagy koalíciónak sem. (E folyamat mai állásáról, a reményekről és kilátásokról lásd VARGA CS. írását 1996).

A magyar konzervativizmus ma politikai konzervativizmus. És **hiányzik értékkonzervatív alapja** ahhoz, hogy ama valóban fontos **morális tradíciót** hordozza, amely nem feneklik meg pártpoli-

tikák huzi-vonija közepette, nem adja el magát politikai irányzatok sekélyes harcában valamely főhatalomra törekvőnek, s nem szolgáltatja ki értékelveit bizonyos politikai célok, érdekek fölhasználóinak. A mai magyar konzervativizmus a maga politikai terében a liberálszocialista siker egyik fő vesztese – ha a puszta 1994-es parlamenti választási adatokat nézzük, s ha a Konzervatív Párt vidéki esélyeit latolgatjuk. De még inkább vesztes, ha azt vesszük figyelembe, hogy a pártszerű kompromisszumok ellenére sem lett a magyar politikának olyan **karizmatikus egyénisége**, aki mögé nem a restauratív harcok és rendszerváltó nemzeti elitek képviselői állnak, hanem olyan társadalmi szereplők, akik akár a maguk világkép-hiányát is feledni tudják, ha a közbizalom előtt megfelelő vezető egyéniség áll, akibe kapaszkodhatnak. A konzervatív politikának ma még nincs ilyenje, épp ezért napra nap megtörténik, hogy a „liberálisokkal" szembeállított (vagy önmagukat velük szembeállító) konzervatívok, akik aligha jutottak tovább a magyar konzervatív népesség képviseletében, mint a polárisan „balra" vagy „jobbra" elhelyezett más pártok a maguk pártpolitikájában, végül is nem tudnak hatékony, szimbolikus nyomatékkal is bíró, legitimitással rendelkező intézménnyé válni. A **hiányzó tekintély**, a magától soha meg nem valósuló integráló hatás és uralomképesség pedig ma már minden nemes szándék ellenére arról (is) szól, hogy amennyiben lennének is restauráló célok, s lennének azokat kivitelező egyének, a hiányzó tekintély és a hiteles integráló erő akkor sem tenné lehetővé, hogy a társadalmi-történelmi múltra hivatkozó jövőképet el tudja fogadtatni valamely konzervatív törekvés. A társadalmi harmónia-igény, a konfliktushelyzetek megoldódásának vágya, a konszenzusok kialakításának reménye ugyan ideig-óráig közelebb sodorhat akár nagyobb társadalmi tömegeket is a modern konzervatív párt-törekvésekhez, de az a remény, hogy például az MDF, a KDNP, a Fidesz és bizonyos kisgazda szekularizációk „en bloc" erősítik meg a „konzervatív oldal" pártegységét, talán túlzott aspirációkra nem jogosít. Az önmagáról a „történeti hagyomány" fölidézésével a „nagy integrátor" portréját festő konzervatív oldal mintha nem venné észre, hogy a mai politikai erőtérben mintha a széttartó pártirányzatok mellett az identitásukat veszítő aktorok vannak egyre sokasodó tömegben, akik számára a jobb/bal polaritás nem alternatíva, még csak nem is orientáció-váltás, hanem éppen a folytonosan megtagadott kontinuitás egyik változata, amelyet alkalmilag átmeg átszínezhet magyarságtudat vagy európéer vágykiteljesítés, ám mindez a közjó és a politikai tolerancia szintjén aligha jelent többet, mint pártelhagyást, elszigetelődést, ellenségképeket, bezárkózást, stb.

A társadalmi elszigetelődés, illetőleg a politikai mező lehasadása a társadalmi mezőről még akkor is egyre erőteljesebb folyamat, ha számos, az apolitizálódást és a politikai pártválasztási mechanizmus kiüresedését gátló kísérlet indult útjára. E „beavatási" kísérletek ellenére egyre jobban hiányzik a kulturális mezők és a társadalmi értékrendek közötti átjárás

lehetősége, egyre gyengébb a politikai rendszer legitimitását körülvevő morális tradíció érvényesülése, egyre merevebbek a párthatárok és frakcióhatárok, egyre feszültebbé válnak a konfliktusos helyzetek, egyre kevesebb a megértést és türelmet erősítő dialógus. Ebben a közegben a(z új)konzervativizmus mint politikai ideológia **újraintézményesítése** már **lehetetlen**, s ha csöppnyi esély mégis van erre, azt eljátssza épp az a táboralakítási kísérlet, amely ma konzervatív oldalról elindult, s amely a politikai tradíciók fölemlegetésével reméli acsarkodó nemzeti érdekpártok és pragmatikus politikai érdekcsoportok kiegyezését elindítani. A gazdasági terveiben piacpártian liberális, értékrendjében nemzeti és családtisztelő, értékőrző és szabadságvédő, de a politikai restaurációtól önmagát elhatároló konzervatív párt-törekvés azonban egyrészt kevéssé határozta meg a maga „liberális minimumát", az általa megcélzott középosztály politikai érdekképviseletére nem kapott egyértelmű megbízást, s a pártközi huzi-voniban nem volt képes sem a népi-nemzeti, sem a baloldali-szociális, sem a liberális-demokrata tömörülésekhez való viszonyát egyértelműen tisztázni, továbbá ez irányzatok és eszmerendszerek történeti vagy kortárs nyugati stílusirányzatainak importált változataihoz nem is igen lesz képes egykönnyen alkalmazkodni. Ezekből következőleg: hiába is van változó erősségű, de tagadhatatlan mennyiségű társadalmi hajlandóság a „hagyományok megőrzésére", ez csupán mentális szinten létezik, a kialakulatlan polgárság még nem, a pozícióit vesztő értelmiség, parasztság és ipari munkásság már nem elég nyitott a neokonzervatív eszmék befogadására.

Mindemellett megvan a Konzervatív Párt képtelensége is arra, hogy jobb jövőt hazudjon, utópikus álmokat fessen az eszmék egére, s elkápráztassa a deklasszálódó tömegeket vagy a gazdagodó új elitet valamely „össztársadalmi" közjóra hivatkozó ígérettel. Márpedig életképes jövőkép nélkül, a jelen konfliktusait alapvetően újszerűen és ténylegesen megoldani képes akcionalizmus nélkül a Konzervatív Párt sem lehet ígéretesebb, mint bármely másik (amely akár fölhasználta már önmaga legitimitásának hátteréül a hagyománytartás ígéretét, akár csak most ébredezik, s keresi a társadalmi vagy politikai ideológiáját megtestesítő tömegeszményt, ennyivel azért nem több az átlagnál). Esküdhet „a vidék" társadalmára (ez az ideál már foglalt, több párt által is), támaszkodhat a „középosztályokra" (amelyek talán attól borulnak hol erre, hol arra, már mindenki rájuk akar „bazírozni"), törekedhet „keleti exportorientációra" (midőn mindenki nyugat felé fordul), organizálhat jobb „vidéki foglalkoztatást" (ami maximumként rövidtávú és lerabló-kapitalizmust hozhat, s kevésbé a területi egyenlőtlenséget csökkentését), s honosíthat német vagy amerikai konzerv-konzervativizmust, mégsem mentesítheti magát attól, hogy elhatárolódjon a romantikus nosztalgiáktól és a változáscentrikus rendszerjobbító cselekvési közösségektől.

Ahol mindennemű változás és „társadalomfejlődés” a „modernizálódás” értelmében méretik meg, ott a tradícióőrzés egy szükséges minimuma nélkül hiábavaló a liberalizmust éltetni, mert a modern társadalmi struktúrajegyek önmagukban még sosem hoztak „haladást”, s főként nem, ha a folyamatok szervezői figyelmen kívül hagyják azt a morálfilozofikus hagyományt, amely a tradícióhoz képest definiálja magamagát. Az a törekvés, amely történetiségbe ágyazott fejlődésképletet fogalmaz meg és hagyománymintákat keres vissza önmaga előtörténetéből, épp a primitív társadalmak természetes normarendjét alkalmazza, szemben az önimádó társadalmakkal, amelyek a szocializációs szerepek és az intézmények differenciált működéséből a maguk „magasabb szintű”, értékesebb integrációs törekvéseit emelik ki. Az **intézményesített**, nyilvános ceremóniákkal legitimált és **etatizált konzervativizmus** (s annak is a pártosodott formája) ahelyett, hogy közeledne a társadalmi megegyezésre orientált cselekvésmódok felé, inkább távolodik ezektől. A magyar politikai konzervativizmus rossz hagyománya, hamis, és abszolutizmussal kacérkodó, tekintélyelvű főárama ma már nem egyetlen párté, hanem a konszolidációs látszatokat kialakító laza párt-konglomerátumé, s vele **szemben**, a hozzá fűződő viszony definiálásában van meg az énkeresés lehetősége a Konzervatív Párt számára.

Ha még megvan.

Hivatkozások és források

Abrahams, Roger D. – Kalcik, Susan 1983. Folklór és kulturális pluralizmus. In *Folklór - Társadalom - Művészet, 14.*, Közművelődési Információs Intézet, Bp. 74-81. p.
Balázs János 1993. *Hagyományos értékrendek és a társadalmi struktúra*. Kandidátusi értekezés, Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológia tanszék, Bp. 163 p.
Dahl, Robert A. 1995. *Forradalom után? Autoritás a jó társadalomban*. Osiris, Bp., 157 p.
Hayek, Friedrich A. 1992. *A végzetes önhittség*. Tankönyvkiadó, Bp., 184 p.
Herskovits, Melville J. 1988. Kulturális relativizmus és kulturális érték. *Kultúra és Közösség*, 4. sz., 52-60. p.
Lenk, Kurt 1989. *Deutscher Konservativismus*. Frankfurt – New York, 13-15. p.
Mannheim, Karl (1929) 1971. *Ideológia és utópia*. Kossuth Kiadó belső kiadványa, Bp., 191 p., főleg az 54-69. p.
Mannheim, Karl (1927) 1994. *A konzervativizmus*. Cserépfalvi, Bp., 255 p.
Scruton, Roger 1995. *Mi a konzervativizmus?* Osiris, Budapest, 240 p.
Scruton, Roger 1995. *A konzervatív ember közelgő diadala*. Batthyány Lajos Alapítvány, Előadások 1. sz., 10 p.
Reszler, André 1995. *A konzervativizmus szelleme*. Batthyány Lajos Alapítvány, Előadások 3. sz., 11 p.
Varga Csaba 1996. Egy pártszövetség több, mint kettő. A konzervatív ellenzék jövője. *Magyar Nemzet*, március 7.

Kulcsszavak: értékrend, konzervativizmus (politikai v. értékkonzervatív), politikai antropológia, Konzervatív Párt, autoritás, hagyománykövetés, modernitás.

Címlapfotó: *Hajdú Gabriella* munkája.